

Mats Hallenberg
Historikermötet i Uppsala 2005
Text till sessionen Statsbildning och politisk kultur

Den försvunna republiken - vad hände med 1500-talets öppna offentlighet?

Hur gick det till när en ny politisk kultur formades i det tidigmoderna Sverige? Och varför såg deltagandet på de politiska arenorna så annorlunda ut när vi jämför 1500-talet med 1600-talet? Mitt bidrag handlar om vilka aktörer som befolkade ting och stämmor vid den nya tidens början och diskuterar frågor om kontinuitet och förändring i förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle. Jag har inte några färdiga forskningsresultat att presentera här, utan syftet är snarast att ställa frågor som kan väcka diskussion och sporra till vidare forskning.

Vid medeltidens slut var den politiska makten i Sverige fragmenterad och decentraliserad. I praktiken utgjorde riket snarast en federation av självständiga landskap, där de avgörande politiska besluten fattades på regional eller lokal nivå. Kungamakten existerade visserligen som politisk symbol, en högste beskyddare av fred och rättvisa, men i praktiken fanns inte någon organisation som kunde upprätthålla ett sådant monopol. Under denna period stärkte lokalsamhället sin autonomi i förhållande till olika externa maktspelare. Allmogen trädde fram som en militär kraft av stor betydelse, vilket också gav dem en starkare position i det politiska spelet. Men framför allt lyckades bönder och lokala frälsemän att gemensamt pressa tillbaka skattekrav och maktanspråk från kungar och riksföreståndare.

Den här utvecklingen kom att vända under Gustav Vasas tid. Peter Reinholdsson har beskrivit förändringen som att kungen, med hjälp av privilegier och indragna kyrkogods, lyckades knyta adeln till sig. Därmed bröts de traditionella banden mellan frälset och allmogen och bönderna stod i fortsättningen ensamma gentemot den resurskrävande centralmakten. Men detta innebar också att kungamakten på ett annat sätt än tidigare hamnade i en direkt relation till allmogen. Gustav Vasas växande statsorganisation var beroende av böndernas ekonomiska bistånd, och måste därför göras legitim i allmogens ögon. Reinholdsson ser det som att kungen nu övertog det lokala frälsets traditionella roll som böndernas beskyddare. Den direkta relationen mellan kung och allmoge speglas också av att bönderna hade en självklar plats vid riksdagarna från 1527.¹

Centraliseringen av samhällets maktresurser ledde alltså paradoxalt nog till en intensivare interaktion mellan centralmakt och lokalsamhälle. Eva Österberg har beskrivit detta som en svensk förhandlingskultur, där staten och bönderna var ömsesidigt beroende av varandra. Under slutet av 1500-talet och 1600-talet skulle statens resursuttag, i form av skatter och utskrivningar, öka ytterligare. Men samtidigt som exploateringen ökade fanns det möjligheter för bönderna att påverka, både de centrala besluten på riksdagsnivå och deras tillämpning på häradsting och sockenstämmor.²

Vad som intresserar mig är hur balansen mellan statens behov av resurser och dess behov av legitimitet kunde upprätthållas, i en tid där den statliga organisationen fortfarande var relativt ung och alliansen med allmogen rimligen borde ha varit bräcklig. Under 1500-talet var det kungens fogdar som hade ansvaret för att driva in skatter och att förhandla med allmogen. Genom fogdeorganisationen kunde vasakungarna etablera en direkt kontroll av lokalsamhällets tillgångar. Men fogdarna, som var statens ögon och öron, satt sällan kvar särskilt länge på sina poster. De byttes ut med jämna mellanrum och hann därför rimligen aldrig bygga upp någon större erfarenhet, eller kännedom om det lokalsamhälle de skulle verka i.³

Inte heller skrivarna eller fogdetjänarna verkar ha tjänstgjort annat än tillfälligtvis. Rotationen bland dessa grupper var snarast högre än hos fogdarna.⁴ Det är överhuvudtaget svårt att hitta någon stabilitet i den statliga organisationen under 1500-talet. Häradshövdingetjänster delades ut och drogs in igen beroende av vem som för tillfälligt låg bäst till hos kungen. Själva jobbet sköttes av vikarierande lagläsare vilka ofta bytte distrikt med varandra, åtminstone i södra Sverige.⁵

Detta reser frågan om hur väl kommunikationen med allmogen egentligen fungerade. Borde inte en sådan rotation ha försvagat alliansen mellan kung och allmoge, och samtidigt gjort det svårare för staten att hämta tillförlitlig information? Ett tänkbart svar skulle vara att

¹ Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998

² Eva Österberg, "Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid, i Gunnar Broberg m.fl. (red.) *Tänka tycka tro. Svensk historia underifrån*, Stockholm 1993

³ Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig vasatid*, Stockholm 2001

⁴ Pehr Hedenqvist, "Fogden och hans män. Fogdar, skrivare och fogdetjänare i lokalsamhället under 1500-talet", opublicerad C-uppsats, Stockholms universitet VT 2004

⁵ Sten Claesson, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*, Lund 1987

stabiliteten och kunskapen i hög grad fanns hos institutionerna, på tingen och i rådstugorna. Statens tjänare var utbytbara eftersom det lokala självstyret, för att använda Nils Herlitz term, hela tiden var stabilt och kunde förmedla lokalsamhällets kunskap. Men inte heller när det gäller allmogens egna företrädare – länsmän, nämndemän, rättare osv – finner vi någon som helst stabilitet. Rotationen var minst lika stor här och det ser ut som om bönderna helt enkelt turades om att sitta något år med offentligt uppdrag.⁶

Svenskt 1500-tal tycks alltså ha karakteriserats av en mycket hög omsättning av aktörer på de offentliga arenorna. Detta är inte särskilt unikt, vi vet t.ex. att offentliga ämbeten i England under samma period också spreds på ett stort antal aktörer.⁷ Men i England fanns ingen kunglig lokalförvaltning utan systemet byggde helt och hållet på frivilligt deltagande från lokalsamhället. Stabiliteten fanns snarast hos den inflytelserika gruppen lantadel, ”the gentry”. I Sverige däremot stod adeln länge utanför den lokala förvaltningen och utnyttjades mest på ad-hoc basis.

Blickar vi fram mot 1600-talet ser vi att bilden förändras radikalt. De statliga ämbetsmännen – fogdar, häradsskrivare - sitter ofta på sina poster livet ut, och inte sällan ser vi att de efterträds av sina söner eller svärsöner. Motsvarande tycks ske med lokalsamhällets ”frivilliga” företrädare – även Eva Österbergs nämndemän biter sig fast vid sin position så länge som möjligt. Länsmän, och fjärdingsmän, som tidigare varit böndernas representanter, blir nu istället tjänstemän i landsstaten. Detta system ser sedan ut att fungera stabilt, åtminstone fram till 1800-talets början.⁸

Den här skisserade utvecklingen berör således två viktiga frågor:

- Hur hängde stat och samhälle ihop, hur skapades en gemensam politisk kultur när de politiska arenorna hela tiden befolkades med nya aktörer?
- Hur förklarar vi förändringen – varför växte ett till synes stabilt fåvälde fram just i början av 1600-talet?

⁶ Eva Österberg, “Sega gubbar? Den skiftande offentligheten och bönderna i rätten under trehundra år”, i Lars M. Andersson (red.) *Rätten – en festskrift till Bengt Ankarlou*, Lund 2000

⁷ Mark Goldie, “The unacknowledged republic: officeholding in early modern England”; Steve Hindle, “The political culture of the middling sort in english rural communities, c 1550-1700”; i Tim Harris (ed.) *The Politics of the Excluded, c. 1500-1850*, Palgrave, Basingstoke & New York 2001

⁸ Pär Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd. Lokalförvaltningen och bönderna i Sverige under Frihetstiden*, Lund 1993; Olof Sörndal, *Den svenska länsstyrelsen*, Lund 1937

Skapandet av en förhandlingskultur måste i någon mån förutsätta att parterna delar vissa grundläggande värderingar. Statens krav behövde motiveras med argument som kunde accepteras av bönderna, medan allmogen var tvungna att formulera sina klagomål på ett sätt som kunde tänkas väcka genklang hos överheten. I lagen, religionen och den starka känslan för sedvänjan fanns viktiga byggstenar att konstruera en sådan argumentation av. Men värdegrunden var inte konstant utan nya tankefigurer fördes in t.ex. av Gustav Vasa, vars maktspråk hårdnade under påverkan från kontinental fursteideologi. Samtidigt förlorade religionen mycket av sin sammanhållande roll under århundradet efter reformationen.⁹

Börje Harnesk, som studerat kommunikationen mellan de första Vasakungarna och allmogen, menar att det var kungamakten som hade förmågan att anpassa tonen och välja bland olika argument, medan böndernas klagomål var mer stereotypa och inte förändrades mycket över tid.¹⁰ Men i ett längre tidsperspektiv är det uppenbart att också böndernas politiska språk utvecklades. Bondeståndets agerande på riksdagen blev i början av 1600-talet allt mer målmedvetet och på lokal nivå kunde radikala krav föras fram som t.ex. Siendeböndernas begäran 1626 att själva få arrendera sina hemman för att slippa ha med kronans skatteförpaktare att göra.¹¹

Vi kan se perioden 1523-1634 som en lång inskolningsprocess, där allmogen lär sig att förhandla och argumentera med statsmaktens företrädare. Uppenbarligen lyckades man ganska bra, i många fall verkar staten ha lyssnat till klagomålen och försökt gå bönderna till mötes.¹² Men under denna politiska inskolningsprocess var det ständigt nya aktörer som interagerade – hur kunde man då vara överens om vilka spelregler som skulle gälla? Förklaringen skulle kunna vara bondekollektivets styrka: Fanns här en så stark sammanhållning runt gemensamma värderingar att det hade mindre betydelse *vem* som för tillfället förde gruppens talan? Och hur stor var den grupp som var aktiva på tingen och turades om att besätta olika ansvarsposter? Mig veterligen är det bara Örjan Simonsson som

⁹ Mats Hallenberg; ”Kungen, kronan eller staten? Makt och legitimitet i Gustav Vasas propaganda, i Börje Harnesk (red.) *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Umeå 2003

¹⁰ Börje Harnesk, ”Konsten att klaga, konsten att kräva: Kronan och bönderna på 1500- och 1600-talen”, i *Maktens skiftande skepnader*

¹¹ Johan Axel Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630* del 1, s 150

¹² Resultat från Johan Holms och Dan Johanssons pågående avhandlingsarbeten vid Stockholms universitet tyder på att statsmakten nästan alltid tvingades backa från sina krav – åtminstone under perioden före 1611.

försökt att – för 1600-talet – besvara frågan om vilka grupper i lokalsamhället som verkligen använde sig av tinget.¹³

Att staten ofta backade för böndernas protester kan naturligtvis också ha berott på en inneboende, institutionell svaghet. Det faktum att fogdar och andra ämbetsmän ständigt byttes kan ha fått till följd att statsmaktens företrädare saknade den erfarenhet som krävdes för att vinna över allmogen på sin sida, utan att behöva erbjuda några eftergifter. Men statens resursuttag fortsatte att öka under vasaönera, och kungamaktens legitimitet hos bönderna tyckas vid 1600-talets början vara starkare än någonsin. Vasakungarnas system för intresseaggregering har med andra ord fungerat, trots att systemet för en modern betraktare framstår som märkligt instabilt.

Hur kommer det sig då att ett till synes stabilt fåvälde växte fram just i början av 1600-talet? En tänkbar förklaring finns i Lehman-Parkers idé om ”den judiciella revolutionen”. Under 1600-talet professionaliserades rättsväsendet och lärda jurister skärpte övervakningen av de lokala domstolarna. I Sverige fick samtidigt häradsnämnden ett större inflytande över domarnas utformning vilket ställde krav på nämndemännens juridiska kunskaper. Allt detta påverkade också de lokala ämbetsmännen som måste hålla reda på det växande regelverket. Det är knappast någon tillfällighet att länsmännen vid just denna tid övergår till att bli statligt anställda.

Lehman-Parkers förklaring handlar om en revolution uppifrån – det är staten som driver på utvecklingen mot ett fåvälde där en sakkunnig elit kommer att dominera de offentliga arenorna. Vad som möjligen talar emot detta är att bondeståndet under 1600-talets första årtionden faktiskt stärker sin position och börjar agera självständigt också på riksnivå. Om bönderna nu stod starka både lokalt och inom rikspolitiken, varför skulle de acceptera att en liten elit tog över deras egna fora?

Eva Österberg väljer att se saken ur böndernas egen synvinkel. Hon menar att de offentliga uppdragen kan ha blivit mindre attraktiva för bönderna i takt med att de kom att kräva allt mer tid och kunskaper. Under 1500-talet roterade bönderna uppdraget som nämndeman inom gruppen, och en stor andel av de manliga hushållsföreståndarna kom att sitta i rätten någon gång under sitt liv. När uppdraget under 1600-talet fordrade allt större insatser var det stora

¹³ Örjan Simonsson, *Den lokala scenen. Torstuna härads som lokalsamhälle under 1600-talet*, Uppsala 1999

flertalet förmodligen glada att slippa. Nämndemännen plockades i fortsättningen ur en mindre, allt mer exklusiv krets. Österberg menar att det är först mot slutet av 1700-talet som det åter började bli attraktivt för en större grupp att sitta som nämndeman.¹⁴

Detta resonemang måste kopplas till maktdimensionen. Vad innebar det för lokalsamhället att en smalare grupp monopoliserade de offentliga uppdragen? Hämtades nämndemän, länsmän och andra förtroendemän i fortsättningen uteslutande från det ekonomiska toppskiktet, eller fanns det möjlighet för andra grupper att specialisera sig? Dessutom är det nödvändigt att ställa frågan vilket inflytande böndernas lokala företrädare och de lokala ämbetsmännen egentligen hade?

Jag har själv inga enkla svar på de här frågorna. Det går dock att ställa upp ytterligare hypoteser om vad som kan ha drivit fram utvecklingen mot fåvälde. Från 1590-talet och framåt börjar riksdagen inta en alltmer dominerande roll i inrikespolitiken. Stärkandet av denna centrala politiska institution kan ha inneburit att utrymmet för påverkan på det lokala arenorna minskade, vilket skulle kunna förklara det minskade intresset för offentliga uppdrag.

Samtidigt måste den ekonomiska kris som följde med militärstatens allt hårdare exploatering ha medfört en starkare polarisering i lokalsamhället. Klyftan mellan de som besatt ämbeten/förtroendeposter och hade möjlighet att undandra sig utskrivningar och extraskatter blev förmodligen allt mer markerad.¹⁵ När krigets kostnader blev allt tydligare för lokalsamhället gynnades en mindre elit som hade möjligheten att skifta över bördorna på andra. Och det var på denna grupp som statsmakten kom att stödja sig i fortsättningen. Möjligen kan också adelns ökade inflytande på lokalplanet ha bidragit till att snöpa den politiska aktiviteten ibland allmogens breda lager.

Detta är ett fält som öppnar sig för vidare forskning. När började systemet stabiliseras – sker det i samband med landsstatens införande på 1630-talet eller kan vi se tendenser långt tidigare? Vilka grupper är det som först börjar 'professionaliseras' – kronans tjänare eller lokalsamhällets egna företrädare? Finns det områden där de offentliga uppdragen fortsätter att spridas inom en större grupp? Jens Lerboms undersökning av det gotländska lokalsamhället visar snarast på en motsatt utveckling: de lokala eliterna på ön förlorar mycket av sitt

¹⁴ Österberg, *Sega gubbar*

¹⁵ Börje Harnesk, "Rika bönder och fattiga. Hälsingland på 1500-talet, *Scandia* 2000

inflytande när Gotland inordnas i den byråkratiska svenska staten efter 1645.¹⁶ Sambandet mellan rotation av offentliga ämbeten och aktivt interagerande med centralmakten är kanske inte så entydigt som jag har velat göra gällande här?

En viktig fråga är huruvida det är samma släkter som sitter på nyckelpositionerna hela tiden eller om eliterna byts ut efter hand? Stämmer det att offentliga uppdrag kom att uppfattas som allt mindre attraktiva av flertalet bönder? Klagomål över att länsmän och gästgivare ständigt hamnade i kläm när statens krav på transporter och arbetskraft tilltog skulle kunna tyda på att så verkligen varit fallet. Vad gäller 1500-talet tyder mina egna (smärre) undersökningar på att länsmännen utgjorde en stabil grupp i skärningspunkten mellan allmoge och överhet, där samma person ofta innehade befattningen en längre tid. Men det är högst tänkbart att länsmännens roll kan ha varierat från område till område, så väl som över tid.

Det går även att finna exempel på uppåtsträvande släkter som tidigt utarbetade strategier för socialt avancemang: genom att t.ex. komma över handskrifter av landslagen som sedan gavs vidare i arv till nästa generation skapades förutsättningar för ett framtida monopol på ämbeten.¹⁷ Hur vanligt var detta? Och vilka grupper var det som fasades ut från de offentliga arenorna? Sammantaget blir det många frågor och få svar. Jag hoppas själv få tid att ägna mig mer åt de här problemen i fortsättningen. Forskningsuppgiften är naturligtvis gigantisk, men genom punktstudier av landskapshandlingar och tryckta domböcker bör det gå att komma en bra bit på vägen. Om vi vill förstå förändringarna i den politiska kulturen under 1500- och 1600-talen är det nödvändigt att ta reda på mer om vilka som deltog i den svenska förhandlingskulturen, och på vilka villkor.

Mats Hallenberg
Historiska institutionen,
Stockholms universitet
mats.hallenberg@historia.su.se

¹⁶ Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kurltur och nationella identiter på Gotland 1500-1700*, Lund 2003

¹⁷ Jonas Kuschner, "Vem var Johan Persson? Kring släkten Aulaevills stamfader – en fallstudie i Riddarhusets stamtavletradition", opublicerat manus